

ՌՈՒՐԵՆ ԳԱՄՊԱՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտ

**ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԵՒ ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԱՊԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՄԱՅԿԱՆԱԲԵՐՈՂՑԻ ՍԱՊՈՒՆ Բ.
ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆԻ ՄԱՍԻՆ**

Միջնադարի քաղաքական, ռազմական տաղանդավոր գործիչ՝ Ժ. Գ. Կայեն-Մահկանաբերդի ավատական տան հայազգի իշխան Սադուն Բ. Արծրունու մասին վրացական սկզբնաղբյուրը հավաստում է, որ նա հովանավորվել է մոնղոլների, մասնավորապես Աբաղա իլխանի կողմից՝ «խնամակալ լինելով Վրաստանի գործերին»։ «Այս ընթացքում Սադուն Մահկանաբերդին հզորացել էր իրեն ժամանակակից բոլոր իշխաններից ավելի, որովհետեւ սիրեց նրան Աբաղա իսանը։ Ու [Սադունը] սկսեց խնամակալ լինել Վրաստանի գործերին, որովհետեւ [թագավորը] նրա տեր Ավագ աթաբեկի աղջկա [մասին հոգալ] հանձնարարեց Սադունին, իսկ Խվաշագը էջիրություն էլ տվեց նրան»¹։

Հիշատակագրում նշված Աբաղա (իսան) իլխանը Հուլավյան հարստության հիմնադիր Հուլավու իլխանի ավագ որդին էր, որը կառավարել է հոր մահից հետո՝ 1265–1282 թթ.։ Դատելով հիշատակագրի տեղեկությունից՝ իշխանի հզորացման նախապայման է հանդիսացել իսանի հովանավորչությունը, ինչը ժամանակագիրը բնորոշել է ուշագրավ արտահայտությամբ. «...որովհետեւ սիրեց նրան (հովանավորել, սատարել է) Աբաղա իսանը»։ Ասել է թե՛ Կայենեցի ավատատիրոջ ընկերային-քաղաքական կարգավիճակն Աբաղայի իլխանության օրոք տարանջատվում էր իր ժամանակակից իշխաններից։ Հիշյալ վավերագրով դժվար է եզրահանգել, թե իլխանը երբ է հովանավորել Մահկանաբերդցուն, որ վերջինս հզորացել էր իր ժամանակակից իշխաններից ավելի։ Համաձայն բնագրի՝ վրաց թագավորը մինչ այդ Հայաստանում իշխանին նշանակել էր իր նախկին սյուզերեն տիրոջ՝ աթաբեկ Ավագի աղջկան խնամակալ-սնուցող։ Աթաբեկ, ամիրսպասալար Ավագ Զաքարյանի միակ դուստր Խոշաքը

¹ «Վրաց ժամանակագրություն (1207–1318)», թարգմանությունը հին վրացերենից ու ծանոթ.՝ Պ. Մուրադյանի, Երևան, 1971, էջ 139. «Картлис Цховреба», История Грузии, Тбилиси, 2008, ст. 381, այսուհետ՝ «Картлис Цховреба»։

(*Խվաշագ*), *Համաձայն աղբյուրի, Մահկանաբերդցուն կարգել էր իր հայրենական կալվածքի էջիբ-սենեկապետի պաշտոնում*:

Մեզ թվում է՝ վերոնշված տեղեկությունն էական նմանություն ունի բերվող բնագրի հետ. «Այս ընթացքում գորեղանալ սկսեց Սադուն Մահկանաբերդցին, որն սկզբում ըմբռնության շնորհիվ Ուլոյի կողմից մեծարվեց: Աբաղա խանը նույնպես պատվով էր վերաբերվում նրան: Մեծ սահիբդիվանը եւս բարությանը է վերաբերվում, որովհետեւ [Սադունը] նրա կնոջ՝ Ավագի դուստր Խվաշագի սենեկապետն էր (էջիբը): Դավիթ թագավորը եւս բազում երկրներ պարգեւեց նրան»²: Նկատենք, որ վերջին հիշատակության բովանդակությունն արձանագրում է պատմական մի ողջ շրջան: Այն տեղեկացնում է, որ Աբաղա իլխանը, դարձյալ պատվով, առանձնահատուկ վերաբերմունք է դրսևորել Կայենեցի ավատատիրոջ նկատմամբ, ինչպես վերջինիս հայրը՝ Ուլոն (նույն Հուլավուն): Սակայն ուշագրավ է այն, որ հիշատակագիրը Մահկանաբերդցի Սադուն իլխանի հզորանալը բացատրում եւ կապում է ըմբռնարարում նրա տարած հաղթանակի հետ, որը, հավանաբար, տեղի է ունեցել 1256/57 թթ.³: Շնորհիվ փայլուն հաղթամարտի՝ Սադուն Բ.-ն մեծարվել է մոնղոլ Հուլավուն իլխանի կողմից: Սակայն պետք է ընդգծել, որ վավերագրում ստույգ եւ հստակ է, թե ժամանակագիրը պատմական նման դրվագը նկարագրելիս Աբաղայի «պատվով» վերաբերվելը երբ եւ որ ժամանակահատվածում նկատի ունի, հոր՝ Հուլավունի կենդանությունը, թե՞ վերջինիս իլխանության: Ակներեւ է՝ Աբաղա իլխանն իշխանավարության սկզբնական շրջանում իլխանի նկատմամբ զգուշավորություն է ցուցաբերել եւ «բարյացակամ» չի եղել: Նշյալ հետաքրքիր իրողությունը նկատելի է տարեգրի առանձնակի շեշտադրման պարագայում. «...նույնպես պատվով էր վերաբերվում նրան»⁴: Վերոբերյալից կարելի է եզրակացնել, որ վերջինս թեեւ պատվով էր վերաբերվում իլխանին, բայց ոչ այնպես, ինչպես իր հայրը: Հավելենք նաեւ. ըստ վկայության՝ մոնղոլական ավագանին, հանձին մեծ սահիբդիվան խոջա Շամա ադ-Դին Ջուվեյնու, ջերմ տրամադրվածություն է ցուցաբերել իլխանի նկատմամբ, քանի որ վերջինս խոջայի կնոջ՝ «Ավագի դուստր Խվաշագի սենեկապետն էր»⁵:

² «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 129:

³ Մենք ըմբռնարարի իրողությանը չենք անդրադառնում, որովհետեւ այն քննարկել ենք առանձին. տե՛ս «Սադուն Բ. Արծրունի իլխանի գործունեությունը վիմագիր եւ մատենագիր աղբյուրների մեկնաբանությամբ», «Հանդես Ամսորեայ», 1–12, Վիեննա-Երևան, 2018, էջ 381:

⁴ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 129:

⁵ Անդ:

Համաձայն աղբյուրների՝ իշխանուհի Խոշաք Ջաքարյանի ու պարսիկ սահիբբեգի Մուհամմադ Ջուվեյնու ամուսնությունը տեղի է ունեցել 1269 թ.⁶։ Մինչդեռ առաջին, մեզ ծանոթ, վերոնշյալ բնագիր-հիշատակագիրը (էջ 139) նշում էր միայն իշխանի հզորաձայն Աբաղա իշխանի հովանավորությունը՝ «խնամակալելով Վրաստանի գործերին»՝ որեւէ խոսք չհայտնելով խոջայի ու իշխանադստեր ամուսնության մասին։ Ասել է թե՛ վերոնշյալ սկզբնաղբյուրի համաձայն՝ «Վրաստանի գործերին խնամակալելը» Մահկանաբերդցի իշխանի կողմից կատարվել, տեղի է ունեցել, հավանաբար, սահիբբեգի ու Խոշաք Ջաքարյանի ամուսնությունից առաջ՝ մինչ 1269 թ.:

Հատկանշական է նաեւ, որ տարեգիրը վերջին՝ հիշյալ վկայությամբ հակասում է իրեն, քանզի մասնավորեցնում է, թե՛ «Սահիբբեգի վրացել է Ուլո խանի կողմից, իսկ Սադունն էլ՝ նրանից»⁷, մինչդեռ վերոնշյալ բնագիրը (էջ 139) պատմական այլ իրողություն է արձանագրում, այն է՝ «...սիրեց նրան Աբաղա խանը։ Ու [Սադունն] սկսեց խնամակալ լինել Վրաստանի գործերին»⁸։ Ուստի, հիմք ընդունելով տվյալ տեղեկությունը, կարծում ենք՝ Աբաղա իշխանի հետ մտերմությունը նրա իշխանության օրոք եւ Մահկանաբերդցի իշխանի ընկերային եւ քաղաքական կարգավիճակը երբեք էլ պայմանավորված չեն եղել սահիբբեգի անմիջական հովանավորչության հետ։

Ուշադիր ընթերցելով վերոնշյալ բնագիրը՝ ակամայից նկատվում է տարեգրի ջերմ վերաբերմունքի փոփոխությունը։ Հեղինակը բոլորովին այլ ձեւով է գնահատում մահկանաբերդցի իշխանի գործունեությունը։ Հիշատակագրում բացակայում են իշխանի հասցեին արված նախկին՝ իմաստուն, խելոք, բարեխոհ, խելացի, քաղցրալեզու, նշանավոր եւ այլ մակերևները։ Թվում է՝ տարեգիրը Մահկանաբերդցի ավատատիրոջը ներկայացնում է որպես ընդդիմադիր իշխանի, որը հովանավորվում ու սատարվում է անմիջապես մոնղոլական արքունիքի վերնախավի կողմից, ինչը ուսումնասիրողները հիմք համարելով՝ եզրակացրել են, որ Սադուն Արծրունին եղել է խանի հանձնակատար գործակալը⁹։

Մեզ թվում է, թե իրականում մոնղոլական ավագանին՝ իշխանի գլխավորությամբ, երկրի ղեկավարման առաջնությունը պատիվը վրաց

⁶ «Մանր ժամանակագրության» հավաստմամբ՝ «Սահիպն գեոշաքն էառ ՉԺԸ (1269)»։ «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. 1, կգմ. Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 44։

⁷ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 142։

⁸ Անդ, էջ 139։

⁹ «Картлис Цховреба», ст. 410. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, Երևան, 2014, էջ 307։

արքունիքում տվել է «Ժամանակակից բոլոր իշխաններից ավելի»¹⁰ այն անձնավորությունը, որն աչքի էր ընկնում իմաստությունով, զորեղությունով, կազմակերպչական ունակությամբ ու մտավոր բարձր կարողությամբ։ «...որ(ը) իմաստուն ու խելոք մարդ էր, բարեսոհ¹¹, բարեմեծ, ուժով հույժ զորեղ, նշանավոր, ընտիր ըմբիշ, վարպետ նետաձիգ»¹²։

«Վրաց ժամանակագրության» վերոհիշյալ տեղեկությունները զարմանալիորեն աղերսվում են Գրիգոր Ակնեցու վկայությանը. «...եւ մեծացաւ Սաղունն առաջի դանին եւ նման նմա ոչ գտաւ ամենայն երկիր հարկօք եւ մեծութեամբ, ուժով ժամանակա Տաթարին»¹³, որն ակնհայտաբար պետք է առնչվի Հուլավուրի իշխանավարության շրջանին։

Հիշյալ իրողության առնչությամբ Պ. Մուրադյանը նշում է. «...որոշ հատվածներ բավականին մերձ են, երբեմն անգամ նույնանուն են «Ժամանակագրության» համապատասխան վկայություններին»։ Հեղինակը հավաստում է, թե վրաց ժամանակագիրն օգտվել է բանավոր ավանդությունից, «թեև բացառված չէ Գր[իգոր] Ակնեցու հետ նույն աղբյուրն ունենալը»¹⁴։

«Նույն աղբյուրն ունենալու» պարագան չի բացառվում, որը, ցավոք, չի պահպանվել։ Սակայն բնականաբար հարց կարող է ծագել. ի՞նչ լեզվով է գրված եղել «նույն աղբյուրը», ինչը Մուրադյանը չի մասնավորեցնում։

Կարծում ենք՝ Գրիգոր Ակնեցու խոսքը միանշանակ «յեղափոխեալ ի հայս»¹⁵ չէ, այլ «ականատես եւ ականջալուր իրացս»¹⁶։ Այն մատենագրի կենդանի շարադրանքն է, պատմական ժամանակաշրջանի ինքնուրույն, իրապես հավաստի ու շիտակ արձանագրումն ու արժեւորումը։ Թվում է՝ վերջինիս խոսքն ավելի վաղ՝ նախօրինակ է, քան տարեգրիներ, քանզի վրացական սկզբնաղբյուրի հեղինակը «Գեորգի Պայծառի ավագ

¹⁰ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 139։

¹¹ Ստ. Մալխասեանց, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. Ա., Երեւան, 1944. Է. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հտ. 1, Երեւան, 1976, էջ 338։

¹² «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 109–110։

¹³ Ստ. Մալխասեանց, Հայերէն բացատրական բառարան, հտ. Ա., էջ 338. Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հտ. 1, էջ 174։

¹⁴ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 26–27, 201։ Պ. Մուրադյանը նույն խոսքը կրկնում է նաեւ այն դեպքում, երբ «Ժամանակագրություն»-ում որոշ հատվածներ համընկնում են Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմության» մի քանի դրվագներին, որը, ինչ խոսք, բացառում է «ընդհանուր» աղբյուրի գոյությունը։ Անդ, էջ 28։

¹⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն տանն Սիսական, Թիֆլիս, 1912, էջ 398, Վրաց ժամանակագրություն, էջ 388։

¹⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխ. Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Երեւան, 1961, էջ 384։

ժամանակակիցն է եւ իր պատմությունն ավարտել է 1316–1318 թթ.»¹⁷: *եթե այդպես է, ուրեմն վերոնշյալ իրողությունը գալիս է հավաստելու, որ առնվազն վերապահումով պետք է ընդունել բանասիրության մեջ գերիշխող այն տեսակետը, թե «XI-XIII դարերում վրաց մշակույթի ազդեցությունը հայոց նկատմամբ ավելի նկատելի է, քան հակառակը»¹⁸: Ելնելով վերոբերյալ օրինակից՝ սխալված չենք լինի, եթե ասենք՝ «Երկայնաբազուկների»¹⁹ «յինքեանս» առած հայոց գավառներում» հայ մշակույթի ինքնուրույնության միտումն այնքան էլ մարած չէր, եւ մշակութային ազդեցությունը, ինչպես երեւում է, հակառակն է ապացուցում՝ վերստին արձանագրելով հին ավանդույթի պահպանման անհերքելի իրողությունը:*

Պետք է բացառել Պ. Մուրադյանի այն վարկածը, թե Գրիգոր Ակնեցու եւ ժամանակագրի բնագրերի որոշ հատվածներ բավականին մերձ, անգամ նույնական են, քանզի, եթե ընդունենք, թե Ակնեցին օգտվել է միեւնույն «հնամենի աղբյուրից», նույնը պետք է նշենք նաեւ Կիրակոս Գանձակեցու եւ Վարդան Արեւելցու վերաբերյալ: Այդ երեք մատենագիրները Հովհաննես Վանական վարդապետի շնորհալի, անվանի աշակերտներն են²⁰: Վերջին երկուսը ինքնուրույն են շարադրել ժամանակի իրական պատմությունը, որը որպես սկզբնաղբյուր՝ օգտագործել են հայ եւ օտար պատմագիրները, եւ ինչո՞ւ պետք է Գրիգոր Ակնեցին «օգտվեր եւ շարադրեր» անծանոթ, անհայտ մեկի գրածից²¹:

¹⁷ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 13:

¹⁸ Անդ, էջ 8, 9:

¹⁹ Ա. Հովհաննիսյանը հայտնում է, թե ճիշտ չէ «Մխարգրձեղ» անվան «Երկայնաբազուկ» թարգմանությունը: Վերջինիս ճիշտ իմաստը, ըստ հեղինակի, տալիս է վրաց «*Զարթիս-ցիտլերբա*» պատմագրությունը, երբ «*երկարատու*» կամ «*լայնաթիկունք*» է անվանում Չաքարեի եւ Իվանեի հորը՝ Սարգիս Չաքարյանին: «Երկայնաբազուկ» սխալ թարգմանությունը կիրառվել է ուշ ժամանակներում, (Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 1, Երևան, 1957, էջ 156), այսուհետ՝ Դրվագներ. Հ. Մարգարյան, Չաքարյանների ծագումը, ՊԲՀ, 1994, 1–2, էջ 163:

²⁰ Ն. Պողարյանը նշում է Վանական վարդապետի «գովելի» աշակերտներին. «*Նոյնպէս եւս գովելի աշակերտքն իւր, Վարդան, Կիրակոս, Առաքելն եւ Յովսէփ, Գրիգոր վրդ. Ակնեցի, Յառաջաբան: Հեղինակն ուշագրավ նկարագրությամբ է բնորոշել իր ուսուցչին. «Բ դառն ժամանակս չիայլէր իբրեւ գարեգակն արձի փարդապետն մեր Վանականն յերկիրն արեւելեան, երկր արեւելք անուանել. զի լուսով եւ անհաս գիտությք ամենիմաստ հոգոյն արբոյ ... գովելի աշակերտքն իւր Վարդան, Կիրակոս եւ Առաքելն եւ Յովսէփ իսախանման բաժանել գաշխարհն արեւելից», «Մաղաքիայ Աբեղայի...», էջ 12:*

²¹ Նկատի ունենալով պատմիչի հիշյալ վկայությունը՝ բացառվում է Պ. Մուրադյանի մատնանշած *ընդհանուր սկզբնաղբյուրի* գոյությունը: Նրա վարկածը ժխտվում է նաեւ Փ. Անթապյանի ընդունելի եւ ուշագրավ բնութագրումով: Վերջինս Վարդան Արեւելցուն բնորոշում է որպես ոչ միայն միջնադարյան մատենագրի, այլեւ մշակութային վառ անհատականության. «Վարդան Արեւելցին միջնադարյան Հայաստանի մատենագրության եւ մշակութային ու հասարա-

Այս կապակցությամբ ավելի ընդունելի է ակադ. Հ. Մանանդյանի բնորոշումը. «Հայաստանի կուլտուրական կյանքի վերելքը, որ սկսվել էր Զաքարյանների ժամանակ, զգալի չափով շարունակվում է նաև մոնղոլական տիրապետության շրջանում, գլխավորապես 13-րդ դարում»²², ինչին իրավացիորեն համաձայնում է նաև Կ. Ղաֆադարյանը. «Զաքարյան տոհմի իշխանության տարիներին մշակութային վերելքն այնքան ուժեղ էր, որ թուրքերի տիրապետության սկզբնական ժամանակաշրջանում էլ շարունակում էր իրեն զգացնել տալ»²³: Հենվելով հիշյալ գիտնականների ընդունելի եւ համոզիչ դիտողություններին՝ կարելի է ասել, որ Գրիգոր Ակնեցին պետք է օգտված լիներ «Հայրենի մշակութային» ակունքներից:

«Անանուն ժամանակագրության» եւ վրացական սկզբնաղբյուրների վկայություններից դատելով՝ կարելի է ասել՝ վրաց Բագրատունի արքայական ընտանիքի նկատմամբ թերահավատություն է նկատվում մոնղոլական իլխանական արքունիքում²⁴: Այն երեւան է գալիս ոչ միայն թագավոր Դավթի (Դավիթ Է.)²⁵ ժողովրդական երկուն՝ 1249, 1259–1260 թթ. ապստամբությունների կապակցությամբ, այլև նրա որդուն՝ Դեմետրե Բ.-ի շրջանում: Այդ իրողությունը կարելի է մակաբերել Լ. Մելիքսեթ-Բեկի թարգմանության հետեւյալ վկայությամբ. «Ղանը շնորհեց [Դավթի որդի Դեմետրեին] թագավորություն եւ ամբողջ Վրաստանը, բացի Սարգիս Ջաղելուց, մոտեցրեց նրան [Սադունին], որ ամուսնացած էր Ավագ աթաբեկի դուստր Խվաշագի հետ, ուստի եւ մեծարեցավ, եւ ղանը վստահեց ամենքին»²⁶: Լ. Մելիքսեթ-Բեկի թարգմանությունից կարելի է եզրակացնել, որ խանը Դեմետրե Բ.-ին թեեւ շնորհել է թագավորություն, ճանաչել իբրեւ «Գյուրջիստանի վիլայեթի» թագավոր, սակայն ամբողջ Վրաստանը՝ բացի Սարգիս Ջաղելու երկրամասից, մոտեցրել է (հավանաբար պետք է հասկանալ կառավարումը տվել կամ դրել է՝

կական կյանքի ամենակարկառուն անհատականություններից է», Փ. Անթապյան, Վարդան Արեւելցի, Երեւան, 1987, էջ 5:

²² Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 3, Երեւան, 1962, էջ 260:

²³ Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, Երեւան, 1963, էջ 70:

²⁴ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 203, կետ 68:

²⁵ Հ. Մարգարյան, 11–14-րդ դարերում հայ-իրանական կապերի պատմությունից (սահիբդիվան Շամս ադ-Դին, Ջուվեյնին եւ Հայաստանը), Արեւելագիտական ժողովածու, հ. 5, Երեւան, 2004, էջ 115, այսուհետ՝ 11–14-րդ դարերում հայ-իրանական կապեր:

²⁶ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հ. Գ., Երեւան, 1955, էջ 50, 51, այսուհետ՝ Վրաց աղբյուրները: Անանուն ժամանակագրություն, կգմ. Հովհ. Մանվելյան, Հ. Աբրահամյան, հ. 1, Երեւան, 1940, էջ 22:

վերահսկել իմաստով) Սադունին: Ասել է թե՛ վերջինիս լիազորությունները տարածվել են ողջ վիլայեթի վրա՝ բացի Սարգիս Ջադելու երկրամասից²⁷: Ուստի իշխանը մեծարվել է, եւ խանը վստահել է ամենքին՝ վրաց արքունիքին: Քննարկվող թարգմանությունը հնարավորինս կարող է համընկնել «Վրաց ժամանակագրության» վկայագրերին (էջ 140, 142): Համադրելով վրացական հիշյալ սկզբնաղբյուրի զույգ թարգմանությունները՝ պետք է նկատել, որ Պ. Մուրադյանի բնագրային թարգմանությունը տառացիորեն համընկնում է «Քարթլիս ցխոբեթ»-ի ռուսերեն վավերագրին, իսկ վերջինս (մասամբ) տարբերվում է Լ. Մեղիքսեթ-Բեկի թարգմանությունից:

Սադուն Մահկանաբերդցու ռազմաքաղաքական բարձր դիրք գրավելու իրողության մասին լրացուցիչ փաստարկ է նաեւ վրացական մեկ այլ բնագիր-վավերագրի վերջին հատվածը, որն իրավամբ, Հ. Մարգարյանի ճշգրիտ մեկնաբանությամբ, վերաբերում է վերջինիս գործունեությանը: Գիտնականի վարկածի համաձայն՝ սահիբգրիվանի եւ Արծրունի իշխանի փոխհարաբերություններն այնքան սերտ են դարձել, որ «Վրաց ժամանակագրություն»-ում դրանք միմյանց միահյուսված են ներկայացված, քանզի հին վրացերեն բնագրի այդ հատվածը, հեղինակի մեկնաբանությամբ, զգալիորեն աղավաղված ձեւով է հասել մեզ²⁸: Տողերիս հեղինակին անհայտ են սահիբգրիվանի եւ Արծրունի իշխանի այնքան սերտ փոխհարաբերությունները (բացի՝ «Այս սահիբգրիվանը հզորացել էր Ուլո խանի կողմից, եւ Սադունն էլ՝ նրանից»²⁹), սակայն անառարկելի է հեղինակի կռահումը, թե տարեգրի վերջին իրադեկմամբ՝ «Խանը նրա ձեռքը հանձնեց Վրաստանի ռազմական գործն ու վարումը»³⁰, իրավամբ վերաբերում է Սադուն Արծրունուն, որը հիմնավոր զբաղեցնում էր

²⁷ Վրացական աղբյուրի հավաստմամբ՝ Սարգիս Ջադելին ձերբակալվում է Ուլո Դավթի կողմից, ապա մոնղոլների միջոցով ազատվում: Վերջինիս տիրությունը դառնում է *տեղունի*՝ դուրս գալով վրաց արքունիքի կազմից: «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 126:

²⁸ Հ. Մարգարյան, ԺԱ.-ԺԴ. դարերում հայ-իրանական կապեր, էջ 117, 118: Հեղինակն իրավամբ նշում է, որ բնագրի միայն վերջին նախադասությունն է վերաբերում Սադուն Արծրունուն, ինչը վկայում է նաեւ «Картлис Цховреба»-ի համանուն վկայությունը, «Картлис Цховреба», ст. 382: Կարծում ենք՝ Սադունին վերաբերող նախադասության մեջ պետք է ավելացվի նրա անունը, իսկ նախորդող հատվածները նրան չեն վերաբերում, ինչպես թարգմանում են երկու անվանի բանասերները՝ Լ. Մեղիքսեթ-Բեկը եւ Պ. Մուրադյանը, ինչին համամիտ չէ Հ. Մարգարյանը՝ կիսելով «Картлис Цховреба»-ի հեղինակների անընդունելի վարկածը:

²⁹ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 142:

³⁰ Անդ, Հ. Մարգարյան, ԺԱ.-ԺԴ. դարերում հայ-իրանական կապեր (սահիբգրիվան Շամս ադ-Դին, Ջուվեյնին եւ Հայաստանը), էջ 117, 118: Տե՛ս նաեւ «Картлис Цховреба»-ի համանուն վկայությունը, «Картлис Цховреба», ст. 382:

«Գյուլերջիստանի վիլայեթի» արքունիքի ամիրսպասալար եւ աթաբեկ բարձրագույն երկու պաշտոնները:

Հարկ ենք համարում անդրադառնալ պատմական այս կարեւորագույն վկայությունը, որը բանասիրություն մեջ անուշադրության է մատնվել ու ստուգապես չի մեկնաբանվել:

Պ. Մուրադյանը, անդրադառնալով պատմական Կողբափոր գավառի Կողբ կամ Կողբափոր հնավայրի Բարանա տեղավայրի Իվանե Աբուլեթին վերաբերող արձանագրությանը, նշում է՝ Աբուլեթյան տոհմը աթաբեկ եւ ամիրսպասալար բարձին կարող էր արժանանալ Զաքարիա Շահնշահյանի եւ նրա հոր մահվանից՝ 1261 թ. հետո³¹: Հեղինակը շարունակելով ընդգծում է. «Հաղբատի Փոքր գավթի խաչքարի 1273 թ. երկու արձանագրությամբ Սադունը կոչված է «աթաբեկ, ամիրսպասալար, պարոն»³², հետեւաբար իրավացի է Պ. Մուրադյանը՝ կռահելով, թե այդ թվականից հետո Իվանե Աբուլեթի որդին իրեն այլեւս «աթաբեկ եւ ամիրսպասալար» կոչել չէր կարող, քանզի այդ պատիվը Դեմետրե Բ.-ն շնորհում էր Սադունին³³: Ինչպես նկատելի է, Պ. Մուրադյանն անդրադառնում է Սադուն Արծրունու աթաբեկության տիտղոսին՝ չըջանցելով վերջինիս ռազմական (սպասալար)՝ ոչ պակաս բարձրագույն աստիճանը:

Եթե հավատ ընձեռենք վրացական սկզբնաղբյուրի այդ կարեւորագույն տեղեկությանը, թե խանը Սադուն Արծրունու ձեռքն է հանձնել Վրաստանի ռազմական գործն ու վարումը, ապա պետք է արձանագրենք, որ ամիրսպասալարի (սպարապետ) ռազմական բարձրագույն աստիճան-բարձր մահկանաբերդցի իշխանը ձեռք է բերել խանի, այսինքն՝ մոնղոլների օգնությամբ («Խանը նրա ձեռքը հանձնեց»): Խնդիրն այն է, որ տարեգրի հայտնած պատմական այդ ուշագրավ վկայությունը դժվար է թվագրել: Եթե, Պ. Մուրադյանի կռահմամբ, Սադուն Արծրունին աթաբեկության բարձն ստացել է 1270/71/72/73 թթ.³⁴, ապա ամիրսպասալարությունը, վրացական աղբյուրի³⁵ հիշատակման համաձայն, իշխանն ստացած պետք է լինի սահիբդիվանի եւ Խոջաբի ամուսնությունից հետո, քանի որ տարեգիրն ընդգծում է. «Ավագ աթաբեկի

³¹ Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացական արձանագրությունները, Երևան, 1977, էջ 232:

³² Կ. Ղաֆադարյան, Սանահինի վանքը եւ նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 193–195:

³³ Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացական արձանագրությունները, էջ 231, «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 140:

³⁴ Համաձայն վրացական աղբյուրի՝ Դեմետրե Բ.-ի թագավորության սկիզբն է:

³⁵ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 142:

մեծ սահիբգրիվանը, որ [Ավագի] աղջկան՝ Խվաշագին ի կնուծյան բերեց»³⁶, այսինքն՝ դեպքերն արժարժվում են 1269 թվականից հետո՝ «ի կնություն բերեց» եւ «իսկ թագավորները պարգեւեցին Կարսը»³⁷: Նկատի ունենալով տարեգրի նշյալ արտահայտությունը՝ կարելի է հետեւեցնել, որ Սադուն Բ. Արծրունուն ամիրսպասալարուծյան բարձր տրվել է աթաբեկության («Հետը ուղարկեց Սադունին, որին Դեմետրե թագավորը աթաբեկություն պարգեւեց»³⁸) բարձից հետո կամ միաժամանակ՝ 1270/71/72/73 թթ.:

Այսպիսով, ինչպես նկատում ենք, Արծրունի Սադուն Բ.-ն ամիրսպասալարուծյան բարձն ստացել է մոնղոլների խանի կողմից, վրացական սկզբնաղբյուրի հավաստմամբ, 1270-ական թթ. սկզբներին՝ գուցե աթաբեկության հետ միաժամանակ, որ այնքան էլ համոզիչ չէ:

Ցանկալի է մեկ-երկու խոսքով անդրադառնալ «Վրաց ժամանակագրության» «աթաբեկ-խնամակալ-ուծյուն» եզրույթին:

Խնամակալուծյունը բանասիրությանը ծանոթ գործառույթ է: Փավստոս Բուզանդը հայտնում է, թե սպարապետ Մանվել Մամիկոնյանը, սպանելով Բաթ Սահառունուն ու Վարազդատ արքային, վերականգնեց Պապի որդի Արշակ Գ.-ի թագավորական իրավունքները, սակայն վերջինիս մանկահասակության պատճառով դարձավ նրա խնամակալը. «Եւ սպարապետն զօրավարն Հայոց Մանուէլ նուանեաց զաշխարիս, եւ զամենայն մեծամեծս եւ զնախարարսն Հայոց առ ինքն ժողովէր, եւ էր նա առաջնորդ եւ գլուխ նոցա, տայր հրաման աշխարհի փոխանակ թագաւորի»³⁹:

Վրացական սկզբնաղբյուրում խնամակալությունը նույնպես կառավարչի իմաստ ունի: Սակայն սկզբնաղբյուրում չի մասնավորեցվել, թե Վրաստանի հատկապես որ գործերին է «խնամակալել»⁴⁰ իշխանը: Թեեւ տարեգրին չտապել է հայտնել. «...[թագավորը] նրա տեր Ավագ աթաբեկի

³⁶ Անդ:

³⁷ Անդ:

³⁸ Անդ, էջ 140:

³⁹ Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, 1987, էջ 372:

⁴⁰ «Խնամակալ-ություն» բառը Է. Ադայանը բացատրում է. «Խնամք տանող՝ խնամող անձ, հսկող անձ: Այն անձը, որին հանձնարարվում է որեւէ մեկի խնամակալությունը: «Հոգաբարձու» բառ-հոդվածում եւս հեղինակը բացատրում է՝ «խնամք տանող, հոգածու, խնամակալ: «Ընտրովի անձ, որին հանձնվում է հասարակական որեւէ հաստատության տեսչություն, հաճախ նաեւ՝ վարչական հսկողություն: Որոշ ժամանակով որեւէ կարգի վարչական գործերը վարող պաշտոնյա», (Է. Ադայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, էջ 585, 883): Գուցե տվյալ բառիմաստից ելնելով՝ բանասիրության մեջ կիրառվել են ժամիշխան, դրածո եզրույթները: Կարծում ենք՝ տարեգրի գործածած խնամակալ բառը համատեքստում ընկերային-քաղաքական իմաստ չի արտահայտում: Ի վերջո, ինչպես հասկանալ «Վրաստանի գործերին խնամակալ»-ող անձի ընկերային կարգավիճակը, նրա քաղաքական դիրքը:

աղջկա [մասին հոգալ] հանձնարարեց Սադունին»⁴¹։ *Բայց տարեգրի այդ հավելումը բնավ չի բացահայտում իշխանի՝ «Վրաստանի գործերին խնամակալ», կառավարիչ լինելու իրողությունը*։ Ի վերջո, տարեգրի «խնամակալել Վրաստանի» արտահայտությունն անորոշ է, եւ հստակ չէ, թե Վրաստանում ինչ գործերի է խնամակալել իշխանը, եւ, որ ամենակարեւորն է, ինչ լիազորություններ է ունեցել։ Նկատելի է նաեւ, որ տարեգրի կիրառած խնամակալել եզրույթը ստույգ որեւէ պաշտոնի իմաստ չի արտահայտում։ Եզրույթը մասնավորապես բացատրվում է ռեգենտ, գահապահ, թագավորության ժամանակավոր կառավարիչ, խնամակալ իմաստներով⁴² (չի բացառվում գուցե աղապապա-աթաբեկ ընկալվի)։ Դժվար է համաձայնել նման մեկնաբանության, քանզի հարց է ծագում, թե այթբեկ, ամիրսպասալար Ավագ Զաքարյանը եւ Իվանե Աբուլեթը ում են խնամակալ, սնուցող, աղապապա⁴³ եղել։ Երկուսն էլ աթաբեկ, ամիրսպասալարներ են։

Արքայազն Դեմետրե Բ.-ի սնուցող, խնամակալող «հայրագիր»-ը⁴⁴, ըստ Սյունյաց պատմագրի ուշագրավ վկայության, վերջինիս հայրն է՝ Տարսայիճ Օրբելյանը. «Յետ թագաւորութեան Դաւթի գորգի նորա Դեմետրէ բերեալ Տարսայիճի ի տուն իւր սնուցանէր, ապա բազում ջանիւ եւ օժանդակութեամբ նստէ ցուցանէ յաթոռ հօր իւրոյ թագաւոր Վրացի 721 թուականին»⁴⁵։ Ուստի մեզ թվում է, որ հնամենի Աբուլեթյան տոհմի այթբեկության բարձր գործավարություն է, պաշտոն եւ ոչ խնամակալություն։

Հատկանշական է եւ այն, որ տարեգիրը խնամակալել բառը գործածում է տարբեր իմաստներով. մի դեպքում՝ Ավագյան տան հեջուր-կառավարիչ, վերահսկող նշանակությամբ, որը հասկանալի է եւ ընդունելի։ Սույն առիթով իրավացի եւ տեղին է Ա. Հովհաննիսյանի դիտարկումը, թե Սադունը (է)հեջիր-սենեկապետ պաշտոնի անվան տակ տնօրինել է Ավագի ժառանգությունը⁴⁶։ Գիտնականի հիշյալ տեղեկություն-

⁴¹ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 140։ Բնագրային այս նախադասությունը համընկնում է «Карлис Цховребад»-ի էջ 381-ի հավելագրման հատվածին։

⁴² Տե՛ս «Ռուս-հայերեն բառարան», Ա. Ղարիբյան, Երևան, 1982, էջ 1031։

⁴³ Պապա եզրույթը ժամանակագիրը չի մեկնաբանում, ուղղակի նշում է, որ մոնղոլները Սարգիս Զաղելուն պապա են կոչում. «Թագավորին վստահում եմ, իսկ պապա Սարգսին՝ ոչ», «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 119։

⁴⁴ Պատմագրի հավաստմամբ՝ հորեղբայրն է՝ Սմբատ Օրբելյանը. «Բսկ Սմբատայ հայրագիր լեալ տանն Աւագին», Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 418։

⁴⁵ Անդ, էջ 425։

⁴⁶ Տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, հ. 1, էջ 214։

ներ, ամենայն հավանականությամբ, խարսխված է վրացական հետեւյալ հիշատակության հիման վրա. «...[թագավորը] նրա տեր Ավագ աթաբեկի աղջկա [մասին հոգալ] հանձնարարեց Սադունին»⁴⁷): Սրանից կարելի է հետեւեցնել, թե իշխանը վաղօրոք կանխագգացել է Ավագյան ավատական տան քաղաքական բացառիկ կարեւորությունն ունեցող իրավիճակը եւ «գիտակցաբար» իր ձեռքում է պահել շահութաբեր, առանձնահատուկ, հայ իշխանական գերակա տան վերահսկումը՝ կանխելով «Հայաստանի ինքնուրույնության» բռնակցումը վրաց արքունիքին: Վրացական աղբյուրի փաստագրմամբ՝ Ավագ Ջաքարյանի մահվանից հետո Քարթլիի թագավոր Դավիթն ամուսնացել էր այրիացած Գոնցայի հետ, փորձել էր տիրանալ Ավագյան տերությանը՝ վերակացու նշանակելով Սադուն Արծրունուն. «Դավիթ թագավորը մտավ Իվանե աթաբեկի որդի Ավագ աթաբեկի երկիրը, այդ ժամանակ վախճանված էր Ավագը եւ չուներ արու զավակ, այլ միայն Խվաշագ անունով մի աղջիկ: Թագավորը... տեսավ Ավագի կնոջը՝ Ռանի Էրիսթավ Կախաբերիձենների աղջկան՝ Գվանցա անունով, գեղեցկատես: Սիրահարվեց նրան եւ քիչ ժամանակ անց նրան կնության ու թագուհի դարձնելու տարավ: Իսկ Ավագի աղջկան թողեց հայրենական տիրությունում եւ հանձնարարեց նրան Մահկանաբերդի Սադունին»⁴⁸:

Տարեգիրն ամեն կերպ փորձում է ընդգծել վրաց թագավորի եւ նրա թագավորական դիրքի առաջնային բնույթը: Վերջինիս կամքով ու հանձնարարությամբ, վերոնշյալ վավերագրի հավաստմամբ, թագավորն է Սադունին տվել Ավագյան տան վերահսկիչ-կառավարչի շահավետ պաշտոն-(է)հեղիբությունը: Մինչդեռ նույն սկզբնաղբյուրի տեղեկացմամբ՝ պարզ եւ հստակ չէ, թե Ավագյան սյուզերեն տան (է)հեղիբ-սենեկապետ-կառավարչի պաշտոն-գործավարությունն ում կողմից է շնորհվել կայենեցի իշխանին՝ վրաց թագավորի⁴⁹, թե՞ Ավագի դստեր՝ Խոշաք Չաքարյանի. «...իսկ Խվաշագը էջիբություն էլ տվեց նրան»⁴⁹:

Նկատելի է, որ հիշատակագրում (էջ 129) տարեգիրն առանձնակի ընդգծում է նաեւ, որ պարսից խոջա, մոնղոլական արքունիքի սահիբգիլան Ջուվեյնին բազմիցս ջերմ վերաբերմունքով ու գովեստով է

⁴⁷ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 140:

⁴⁸ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 109, 110: Լ. Մելիքսեթ-Քեկը խնդրո առարկա բնագիրը թարգմանել է երկու անգամ՝ 1936 թ. եւ 1955 թ., որոնք իրարից տարբերվում են բովանդակային եւ պատմական դեպքերի նկարագրությամբ: Տարբերությունը զգալի ու նկատելի է նաեւ *Ժամանակագրության* հետ համադրելիս: Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Կ. Բ., Երևան, 1936, էջ 59. նույնի՝ Կ. Գ., Երևան, 1955, էջ 50:

⁴⁹ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 139:

արտահայտվել մահկանաբեր դեցի իշխանի հասցեին: Հիշատակագիր-բնագրերում արծարծված պատմական իրողությունները փաստում են, որ կայենեցի ավատատերն անմիջական սերտ կապ է ունեցել մոնղոլ իշխանի հետ, սակայն վրաց տարեգիրն իշխանի գործողանալու պարագան անմիջականորեն կապում է պարսից խոջայի աջակցության, հովանավորչության հետ. «Եւ Ավագ աթաբեկի մեծ սահիբդիվանը գովում էր նրան: Այս սահիբդիվանը հզորացել էր Ուլո խանի կողմից, եւ Սադունն էլ՝ նրանից»⁵⁰:

Հուլավու, Աբաղա եւ Թագուդար իշխանների օրոք սահիբդիվանների շարքում բացառիկ տեղ էր զբաղեցնում դիվանապետ Շամս ադ-Դին Մուհամմեդ Զուլեյնին, որն Անգրկովկասի գլխավոր կապալառուն էր: Նա ծառայել էր «պասղաղ, ոստիկան» Արղունի մոտ, եղել նրա վստահելի մարդկանցից մեկը եւ նրա կողմից նշանակվել սահիբդիվան⁵¹:

Հիշյալ տեղեկությունների համաձայն՝ նախկին՝ երկրորդական կարգավիճակ ունեցող⁵² իշխան Սադուն Արծրունին 1260-ականներին, իր գործունեության, բնատուր տաղանդի շնորհիվ, մոնղոլական արքունիքի, գուցե եւ մասնավորապես իշխանի անմիջական վստահությանը եւ հովանավորությանը կարողացել է իր ձեռքում կենտրոնացնել վրաց թագավորության ողջ ընկերային-քաղաքական իշխանությունը, որը, ինչ

⁵⁰ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Բ., էջ 59. «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 129, 142. Հ. Ժամկոչյան, Անի քաղաքի 13-րդ դարի երկու արձանագրության մասին, Գիտական աշխ. Երեւանի պետական համալսարանի, հ. 47, Երեւան, 1955, էջ 95:

⁵¹ Լ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական եւ քաղաքական պատմությունը XIII-XIV դարերում, Երեւան, 1964, էջ 252, այսուհետ՝ Հայաստանի սոցիալ-տնտ. եւ քաղ. պատ. XIII-XIV դ.: Հեղինակը հայտնում է, որ «քացի բանակի շտաբից, բոլոր մեծ եւ փոքր պաշտոնները նշանակվում ու պաշտոնագրվում էին սահիբդիվանների կողմից»: Տե՛ս էջ 318:

⁵² Հ. Ժամկոչյան, նշվ. աշխ., էջ 97: Այս կապակցությամբ Լ. Բաբայանը նշել է, որ Արծրունիները պատկանում էին Չաքարյանների տիրապետության տակ գտնվող հայ ավատական իշխող դասակարգի վերին շերտին, որպիսիք էին՝ Վահրամյանները, Օրբելյանները, Վաչուտյանները, Պոռոյանները, Դոփյանները ու Պահլավունիները: Իսկ միջին խավը՝ «վասալների վասալները»՝ Համազասպյան-Մամիկոնյանները, Շահումեղիք, Մահեկանյանք, Ուքանյանք եւ ուրիշները»: Լ. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 75: Նկատելի է, որ հեղինակի «վերին շերտը» բնորոշումը կարգ չէ: Կարծում ենք՝ Վահրամյանները չէին կարող լինել նույն աստիճանում, ինչպես Օրբելյանները, Վաչուտյանները, Պոռոյանները, Դոփյանները, Պահլավունիները եւ Արծրունիները, քանի որ նույն հեղինակի իրավացի բնորոշմամբ՝ «Գյուրջիստանի վիսայեթը» բաժանվել է 8 թումանի, դրանցից 5-ը՝ վրացական, իսկ 3-ը՝ հայկական՝ Անիի Չաքարյանների տիրույթները՝ Կարսի ինքնավար շրջանով, Ավազյանների տիրույթները՝ Մյունիքով ու Արցախով, եւ Վահրամյանների իշխանությունը: Ուստի Հայաստանում առաջնակարգ իշխաններ են Չաքարյաններն ու Վահրամյանները, իսկ վերջիններս՝ երկրորդական, վասալ իշխանավորներ էին Չաքարյաններին: Պահլավունիները, ճիշտ է, տոհմիկ, հնամենի ավատատերեր էին, սակայն վերջիններս քաղաքական ինքնուրույն դիմագիծ չունեին տվյալ ժամանակաշրջանում: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 235:

խոսք, վրաց կառավարող վերնախավը կանխազգալով ու նկատելով դժգոհություն է հայտնել: Հավանական է, որ այդ պատճառով է տարեգիրը բարձրաձայնելով վրդովվել. «Սադունը հզորացել էր իրեն ժամանակակից բոլոր իշխաններից ավելի»⁵³: Պատմական սուլյն իրավիճակը տարեգիրը մեկնաբանում եւ կապում է վրաց թագավոր Դավթի վատառողջ լինելու, վերջինիս ավագ որդու՝ Գեորգիի կորստի հետ. «Սիրեցյալ որդու մահվամբ ցավերն այնքան շատացան, որ բազում հիվանդություններով բռնվեց, իբրեւ դիակ երկար ժամանակ անկորով էր, բայց ծառայում էր Աբաղա խանին»⁵⁴:

Դիտարկվող ժամանակաշրջանն անմիջականորեն աղբյուրում է պարսից պատմիչ Ռաշիդ ադ-Դինի վկայությամբ. «Խսանը հանձնեց Վրաստանը (կառավարումը) Դավթին ու նրա որդի Սադունին»⁵⁵: Հիշատակության հավաստմամբ՝ վրաց թագավոր Դավթի վերստին հաստատվել է Վրաստանի՝ «Գյուրջիստանի վիլայեթի» տիրակալ. հարկավ, վերջինիս գահակից է համարվել եւ նրա «որդի» Սադուն Արծրունին, ինչպես Գեորգի Լաշան մոր՝ Թամար թագուհու գահակալության օրոք: Ցավոք, սուլյն իրողությունը պատմական այլ վկայություններով չի հիմնավորվում:

Վրացական աղբյուրն առանձնակի ընդգծում է, որ մահկանաբերության իշխանը բնատուր շնորհքով՝ «իմաստուն, կենսուրախ, քաղցրալեզու, բարեխոհ»-ությամբ «գրավել» է մոնղոլ իլխան Աբաղային, որի հովանավորությանը՝ «սկսեց» (նրա ժամանակ, օրոք) խնամակալել «Վրաստանի գործերին»: Ակնհայտ է վրացական սկզբնաղբյուրի որոշակի աղբյուր պարսկական հիշատակությանը: Ուստի հարկ է ի մասնավորի անդրադառնալ պարսկական կարեւորագույն հիշատակությանը, քանզի պատմագրության մեջ այն մեկնաբանվում է որպես պարսիկ պատմիչի իրական կացության անտեղյակություն՝ պատճառաբանությանը, թե վերջինս Սադուն Արծրունի Բ.-ին համարել է Ուլու Դավթի որդին եւ լիովին բնական համարել իշխանության աննախադեպ կենտրոնացումը հզոր մեծատոհմիկի ձեռքում⁵⁶:

⁵³ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 139:

⁵⁴ Անդ, էջ 129: Տարեգրի հայտնած այս տեղեկությունը խիստ անհամոզիչ, անընդունելի է, քանզի 112–121 էջերում բոլորովին այլ վկայություններ է արձանագրում նույն թագավորի եւ վերջինիս կատարած գործերի մասին:

⁵⁵ Рашид-ад-Дин, Сборник летописей, т. III, Москва-1946-Ленинград, ст. 67. Նման դրվագ ներկայացնում է վրացական աղբյուրը՝ մի փոքր այլ իրողությամբ: Տարեգիրը հայտնում է. «...եթե խանը կամենում է ինձ ընդունել, ապա նրա մոտ կուղարկեմ իմ անդրանիկ որդի Գեորգիին, թող պարզելի իմ թագավորությունը (ասվել է Դավթի թագավորի հետ բանակցությունների ժամանակ)»: «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 116:

⁵⁶ Հ. Մարգարյան, Մահկանաբերողիների (Սադունյանների) իշխանական տունը, էջ 23:

Համադրելով պարսկական եւ վրացական քննարկվող հիշատակութիւնները (էջ 139)՝ դիտարկելի է, որ պարսկական սկզբնաղբյուրում արձանագրված տեղեկութիւնն արտահայտում է որոշակի պատմական ժամանակաշրջան, մինչդեռ վրացական սկզբնաղբյուրում այն ներկայացված է անորոշ, ընդհանուր, նկարագրական (Այս ընթացքում գորեղանալ սկսեց) շարադրմամբ, այն էլ՝ մեկ այլ իշխանի (Աբաղայի) իշխանավորութեան օրոք:

Պարսկական վերոնշյալ աղբյուրի տեղեկացմամբ՝ Վրաստանի կառավարումը խանը (անհայտ է խանի անունը) հանձնել է Դավթին եւ «նրա որդի» Սադունին, ճանաչել նրանց թագավորական իշխանութեան իրավունքները⁵⁷:

Նկատելի է՝ թե՛ վիմագիր եւ թե՛ մատենագիր վավերագրերում հաճախ վրաց թագավորներ Ուլու եւ Նարին Դավիթները ներկայացվում են ընդհանուր, ինչպես պարսկական վերոնշյալ հիշատակագրում: Նույնն ակնառու է նաեւ Շահնազար գյուղի Ս. Հովհաննես եկեղեցու վրացերեն վիմագիր բնագրում: Պ. Մուրադյանը հիշատակվող թագավոր Դավթին համարում է Նարին Դավիթ⁵⁸, մինչդեռ վրացական սկզբնաղբյուրի հավաստմամբ՝ Ուլուն էր ավագ թագավորը⁵⁹:

Ինչեւէ, պարսկական աղբյուրում, ամենայն հավանականութեամբ, նշյալ վրաց թագավոր Դավիթը, կարծում ենք, Ուլու Դավիթն է՝ Գեորգի Լաշայի որդին, որն իշխանավորել է 1243 (6)-1270/1 թթ.⁶⁰:

Հարց է առաջանում. ե՞րբ կարող էր խանը Վրաստանի կառավարումը Դավթին ու նրա «որդի Սադունին» հանձնել: Պատմական այդ իրադարձությունը չէր կարող տեղի ունենալ 1243(6) թ., երբ Դավիթը թագադրվում էր, քանզի Ս. Ավագյանի իրավացի մեկնաբանմամբ՝ Սադուն Արծրունի Բ.-ն այդ ժամանակ դեռ պատմական ասպարեզ չէր

⁵⁷ Рашид-ад-Дин, Сборник летописей, т. III, ст. 67:

⁵⁸ Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 153:

⁵⁹ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 12, «Սակայն առաջնության պատիվն ու բարձրությունը Լաշայի որդի Դավթին էր պատկանում», էջ 102. Н. Бердзенишвили и др., История Грузии, Тбилиси, 1962. ст. 237:

⁶⁰ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Գ., (Ուլու-Դավիթ, Վրաց թագավոր 1243(6)-1259 (որից՝ 1243-1271): Նարին-Դավիթ Ռուսուդանի որդի՝ աթոռակից 1230 թ., թագավորել է 1247 թ., վախճանվել 1293 թ., էջ 60: Պ. Մուրադյանի դիտարկմամբ՝ Ռուսուդանի իր որդուն թագադրել է այն բանից հետո, երբ եղբորորդուն ուղարկել է Ղիասեղինի հետ ամուսնացած աղջկա մոտ: Հեղինակի պնդմամբ, Ջավախի շիվիլու հաշվումներով, Ռուսուդանի աղջիկը կարող էր ամուսնանալ 12-13 տարեկան դառնալուց հետո, ասել է՝ 1236-1237 թթ. (Լաշայի որդի Դավիթն այդ ժամանակ 10-11 տարեկան էր (ծնված 1216 թ.)), Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 155:

իջեւ⁶¹: Հավատ ընծայելով վրացական աղբյուրի փաստարկին՝ 1250 թ.՝ աթաբեկ, ամիրսպասալար Ավագ Զաքարյանի հուղարկավորությունից հետո, վրաց թագավոր Դավիթի կողմից Սադուն Արծրունին նշանակվել է Ավագյան տերությունից սենեկապետ-հեջուր, ինչը հաստատվում է նաեւ հայկական աղբյուրով, բայց մի փոքր այլ տեղեկություններ, որն ավելի ընդունելի ու համոզիչ է⁶²: Ամենայն հավանականությամբ՝ պարսկական աղբյուրը հիշատակում է պատմական այն իրադարձությունները, երբ 1250-ական թթ. վերջին ապստամբություն էր բռնկվել Վրաստանում, այն էլ՝ երկու թագավոր Դավիթների կողմից: Սակայն վրացական եւ հայկական աղբյուրների հավաստմամբ՝ Դավիթ Նարինին բռնել ու բանտարկել էր մոնղոլ կուսակալ Բաչուն՝ Հաբանդ գավառի Զագեծոր ամրոցում⁶³: Իսկ Ուլու Դավիթը, Կիրակոս Գանձակեցու տեղեկությամբ, «Եթող նա զքաղաք իւր, զՏփիսիս եւ զաթոռ... տազնապաւ փախաւ յամուրս Սուանէթոյ»⁶⁴, ինչը փաստում է նաեւ վրացական աղբյուրը⁶⁵:

Վրաց պատմագրության մեջ սույն պատմական իրողությունները թվագրվել է 1264-ով⁶⁶: Գիտնականները փաստում են, որ Գեորգիի որդի Դավիթը, Շադինից իմանալով Վրաստանի պետական գործերի կառավարման ու վերահսկման լուրը, Հորդա է ուղարկում իր ներկայացուցիչներին՝ պարզելու իրավիճակը: Գոհացուցիչ լուրեր ստանալով Հորդայից՝ Դավիթը վերադառնում է Թբիլիսի, որտեղից 1264 թ. իր մերձավոր խորհրդական Սարգիս Զակելիի հետ ճանապարհվում է Հորդա՝ խանի դատաստանի առջեւ կանգնելու⁶⁷:

⁶¹ Դիվան հայ վիմագրության, պրկ. VI, կզմ. Ս. Ավագյան, Հ. Ջանփոլադյան, Երևան, 1977, էջ 204:

⁶² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 321, Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Բ., էջ 59. Վրաց ժամանակագրություն, էջ 109–110:

⁶³ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 405–406, «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 103: Թե երբ է նորից թագավորել Նարին Դավիթը, աղբյուրներից հայտնի չէ: Պետք է նկատել՝ Ստեփանոս Օրբելյանի հայտնած տեղեկությունը պատմական իրողությունից մի փոքր շեղվում է, քանի որ 1256 թ. Հուլավուի Անդրկովկաս գալով՝ Բաչու կուսակալը մեկնում է Ասորիքը կրկին նվաճելու եւ 1259/60 թթ. չէր կարող բռնել եւ բանտարկել Նարին Դավիթին: 1259 թ. Հուլավուն Բաչուին մահապատժի է ենթարկել: Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 379, Рашид-ад-Дин, Сборник летописей, т. III, ст. 67:

⁶⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 389:

⁶⁵ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 112:

⁶⁶ Н. Бердзенишвили и др., История Грузии, Тбилиси, 1962, ст. 237.

⁶⁷ Անդ: Մի փոքր այլ տեղեկություն է հայտնում Վրաց ժամանակագրությունը (էջ 117): Ուշագրավ է նաեւ Պ. Մուրադյանի ծանոթությունը: Հեղինակը նշում է, որ ակադ. Իվ. Ջավախիշվիլին նկատում է, որ երկու թագավորներն ապստամբել էին մոնղոլների դեմ, ուստի Արդունը պետական գործերի վարումն ու հոգայր այլեւս չի վստահել վրացիներին եւ մծիգնորայթ-ուխուցես ու առաջին վեզիրի փոխարեն, որ վրաց պետական իրավունքի

Հայ բանասիրության մեջ լռության է մատնվել վրաց գիտնականների՝ նշյալ պատմական դեպքի թվագրումը: Այն, կարծում ենք, առարկելի է մի շարք առումներով: Նախ՝ Պ. Մուրադյանի հավաստմամբ՝ «Ժամանակագրության» մեջ երեւոյթները, դեպքերը չեն թվագրվում⁶⁸: Երկրորդ՝ հայկական աղբյուրները միանշանակ վկայում են, որ թագուհի Գոնցան, «...մեծ իշխանն Խաչենոյ եւ կողմանցն Արցախոյ» Հասան Զաւլալ Դոլան եւ Զաքարե Շահնշահյանը մահացել են 1261 թ.⁶⁹: Երրորդ՝ թերեք դեռի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը՝ Հուլիսի եւ Ոսկե Հորդայի խան Բեքայի միջեւ, որի ժամանակ զոհվել է Սյունյաց պատմիչի եղբորորդի Բուրթելը, տեղի է ունեցել 1261 թ.⁷⁰: Ինչ վերաբերում է Հորդայում տեղի ունեցած հարցաքննությանը՝ վրաց թագավոր Դավիթ եւ «իր մերձավոր խորհրդական Սարգիս Ջակելիի»⁷¹ 1259–60 թթ. ապստամբության առնչությամբ, վրացական աղբյուրի հավաստմամբ՝ կատարվել է Բեքայի հարձակումից առաջ եւ ոչ հետո, երբ մարտում «քաջությամբ» աչքի է ընկել նաեւ վրաց Դավիթ թագավորը⁷²: Ուստի երկբայելի է, որ դեպքերը զարգացել-կատարվել են 1264 թ. հետո:

Այսպիսով՝ աղբյուրների համադրումից կարելի է արձանագրել, որ վրաց թագավոր Դավիթը, պարսկական աղբյուրի վկայմամբ,

համաձայն՝ թագավորից հետո բարձրագույն իրավունք ուներ, եւ որը երկրում առաջին դեմքն էր, նշանակեց ոմն Շադինին՝ ազգությամբ հայ: Անդ, էջ 203, կետ 68: Ժամանակագրության համաձայն, ինչպես երեւում է, *Ենուքն* է նշանակողը: Տե՛ս էջ 117:

⁶⁸ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 17:

⁶⁹ Կիրակոս Գանձակեցի. «Այսպես կատարեցաւ այրն անարատ եւ... զրնթացսն կատարեալ եւ զհաւատսն պահեալ, յԾԺ թուականին հայոց», էջ 358, 391–392: Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ, Պատմութիւն տիեզերական, «Յեօթն հարիւր տասն թուին իշխանաց իշխան արքայաշուք Ջալալ դաւն չարչարանաւք կցորդեցաւ մահուն Քրիստոսի եւ ...ի զրախօս Տանկացն զոր պարտեցաւորեալ եւ մատնեալ Արդունին», Մոսկվա, 1861, էջ 200: «Անանուն ժամանակագրության» վկայությամբ նույնպես Ջալալ Դոլան եւ Զաքարե Շահնշահյանը մահացել են 1261 թ.: Տե՛ս «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 23: Գ. Հովսեփյանի հավաստմամբ՝ Հասան Ջալալ Դոլային կառավել են 1262/3 թթ.: Գարեգին Ա կաթողիկոս, Տարսային Օրբելյանի եւ Մինա խաթունի սերունդը, Անթիլաս-Լիբանան [1913], էջ 2: И. Орбелин, Асанъ Джалалъ. князь Хаченский. М.-Л., 1909, ст. 411, 414, նույնի՝ Избранные труды, Ереван, 1963, ст. 157:

⁷⁰ Մտեփանոս Օրբելյան. «Իսկ եղբորորդին սոցա Բուրթէլն գնա ընդ զօրս Հուլաւոյն ի պատերազմ ընդ Բեքայ դանին ի դաշտն Խազարաց որ այժմ Խիֆախք կոչիւն. եւ առ մեծ գետովն զոր Թերզ (Տերեկ) կոչեն, սպանանի ի պատերազմին յ710 թուին», էջ 416: Հ. Մարգարյան, 11–14-րդ դարերում հայ-իրանական կապեր (սահիբդիվան Շամս ադ-Դին Ջուվեյնին եւ Հայաստանը), Արեւելագիտական ժողովածու, հ. V, Երեւան, 2004, էջ 115:

⁷¹ «Վրաց ժամանակագրության» համաձայն՝ Սարգիս Ջակ(դ)ելին ամենեւին էլ խորհրդական չէր: Նա ապստամբության ռազմափոխարանատար ղեկավարն էր՝ ամիրսպասալարը:

⁷² «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 121: Հավանական է՝ վրաց գիտնականները նկատի ունեն Վարդան Արեւելցու տեղեկությունը, Հուլիսումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, ի Վենետիկ, 1862, էջ 156:

1260-ականների սկզբին վերստին հաստատվելով վրաց Բագրատունիների թագավորական գահին, իրեն գահակից է ունեցել Սադուն Արծրունի Բ.-ին, թեեւ վրացական աղբյուրի համաձայն՝ պատմական այդ իրողությունը կատարվել է Աբաղա իլխանի օրոք (1266–1282 թթ.)⁷³: Պարսկական հիշատակությունը կարեւորվում է եւ նրանով, որ վկայում է, թե Մահկանաբերդցու գահակցությունը վրաց գահին, հավանորեն, ավելի վաղ է եղել, քան վերջինիս՝ աթաբեկ, ամիրսպասալար բարձի շնորհումը: Ըստ հայկական աղբյուրների՝ Մահկանաբերդցի Սադուն Արծրունին այդ տարիներին սովորական իլխան էր՝ Սասունի երկրամասի տիրակալը⁷⁴, իսկ ըստ վրացական սկզբնաղբյուրի՝ շորդայում տեղի ունեցած հարցաքննության ժամանակ (1261–1262 թթ.) թարգմանիչ էր⁷⁵:

Վրացական սկզբնաղբյուրի ակնարկով՝ Սադուն Արծրունի Բ.-ն ամիրսպասալարություն բարձն ստացել է մոնղոլ իլխանից՝ հավանաբար 1269/70-ականների սկզբին՝ մինչ խոջա սահիբբեգի վանի եւ խոջա Զաքարյանի ամուսնությունը, ինչը Ձագավանի 1270 թ. ժողովի վկայությամբ չի հաստատվում⁷⁶:

РЕЗЮМЕ

Садун II Арцруни, по свидетельствам грузинских источников, во время хана Абага под покровительством последнего вел дела Грузии. Однако персидский источник утверждает, что «Хан управление Грузией передал Давиду и его сыну Садуну». Согласно грузинским и армянским источникам в 1259–60-х годах произошло восстание против монгольских завоевателей во главе с грузинским царем Улу Давидом.

По этому случаю в 1261 году в Орде Хан Гулава провел допрос, который закончился внезапным нападением монгольского Хана Бека. Грузинский царь участвовал в сопротивлении и отличился в бою. По свидетельствам персидских источников, возможно, после этого Хан подтвердил, что на отцовский трон взойдет грузинский царь Давид.

Грузинские историки относят этот отрывок к 1264 году. Думаем, что с этим можно не соглашаться, так как источники утверждают, что нападение

⁷³ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 129:

⁷⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 386:

⁷⁵ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 110:

⁷⁶ Գ. Հովսեփյան, Ձագավանից ժողովը, Վաղարշապատ, 1913, էջ 23:

монгольского хана Бека произошло в 1261 году, а в тот же год в бою на берегу реки Терек погиб князь Бурдел, который был племянником историка Стефана Орбеляна. Следовательно, действия происходили до 1264 года.

SUMMARY

In the reign of Khan Abaga, according to Georgian sources, Sadun Artsruni II was in charge of Georgia under his patronage. But a Persian source claims that “Khan handed over the administration of Georgia to David and his son Sadun.” According to Georgian and Armenian sources, in 1259–60 there was an uprising against the Mongolian conquerors led by the Georgian king Ulu David.

On this occasion, in 1261, an interrogation was carried out by the Hulavu Khan in the Horde, which ended with a surprise attack by the Mongolian Khan Beka. The Georgian King participated in defense and displayed outstanding courage. According to the testimony of Persian sources, perhaps this incident supported the further decision of Khan to raise David on his father’s throne.

Although Georgian historians date this incident to 1264, the dating of Beka khan’s attempt sometime to 1261–1262 seems more plausible. The battle at Terek River, which took the life of Prince Burdel, the elder cousin of a contemporary Armenian chronicler Stephan Orbelian, can be reliably dated to 1261.

